

לע"נ סבי מורי
ר' שלום ב"ר סעדיה הכהן זצ"ל
אשר אהב תורה עם וארץ בכל לבו
נלב"ע ליל ש"ק י"א באדר התשנ"ו
תנצב"ה

כרמיאל כהן

עם ישראל וארץ ישראל בפירושו של רבי אברהם בן הרמב"ם לתורה

מבוא

רבי אברהם בן הרמב"ם (1186-1237; להלן ראב"ם) נולד לעת זקנת אביו, בפוסטאט-קאהירה אשר במצרים.¹ כבר בנעוריו ניכרו באברהם הצעיר כישרונות מופלאים ומידות נעלות, ואביו מעיד עליו: "זה בני אברהם ה' יתעלה נתן לו חן וברכה מברכת מי שנקרא על שמו [=אברהם אבינו]... כי הוא ענו ושפל שבאנשים, מצורף אל זה טוב מדותיו, והוא בעל שכל דק וטבע נאה ויהיה לו בעזרת ה' שם בגדולים בלא ספק".²

רבי אברהם היה לאיש סודו ולתלמידו המובהק של אביו, ואף לאחר מותו של הרמב"ם, בהיותו נגיד תחתיו, יצא להגנה על דבריו באיגרות ובחיבורים.³

1. סקירה רחבה של תולדות רבי אברהם בן הרמב"ם כתב הרב ראובן מרגליות, ונתפרסמה כהקדמה לספר "מלחמות השם" של רבנו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים תשי"ג, עמ' יא-מד. על יסוד הנ"ל ועל יסוד מחקרים נוספים (של חוקרים אחדים וכמובן של המהדיר עצמו) כתב נ' דנה את מבואו לכרך מתוך **המספיק לעובדי השם** שפרסם (ראה להלן בפנים). במבוא זה מתבררים עניינים אחדים על אודות תולדותיו של ראב"ם ועל עולמו הרוחני. בתיאור תולדותיו של ראב"ם ובסקירת ספרו המספיק לעובדי השם במבואנו הקצר, ליקטנו עוללות מבצירים של אחרים. עוד נוסיף, שהגניזה הקהירית, שדפיה מתפרסמים חדשים לבקרים, תורמת תרומה נכבדה לתיאור תולדותיו של ראב"ם בראי תקופתו ומקומו, ובעניין זה מסתבר שעדיין לא נאמרה המילה האחרונה.
2. איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, ירושלים ה'תשמ"ז, עמ' תכד. לדעת הרב המהדיר היה רבי אברהם כבן חמש עשרה שנה בזמן כתיבת האיגרת, ראה שם בדבריו עמ' תכג.
3. דוגמה לכך: תשובותיו של רבי אברהם להשגותיו של רבי דניאל הבבלי על ספר המצוות לרמב"ם. ההשגות והתשובות עליהן נדפסו בחיבור הנקרא מעשה נסים, פריס תרכ"ז. לאחרונה יצאה לאור מהדורת פרנקל לספר המצוות, הכוללת גם השגות ותשובות אלו.

עם זאת, כתב ראב"ם גם חיבורים עצמאיים; גדול שבכולם: ספר המספיק לעובדי השם. באחת מאיגרותיו מתייחס ראב"ם לספרו זה, וכותב: "חיבור אחד בלשון קדר וישמעאל חברתיו, ועל יסוד היראה והאהבה בניתו, ומספיק לעובדי השם קראתיו".⁴ בלשון "קדר וישמעאל" נקרא הספר **כתאב כפאיה אלעאבדין**.

במרוצת הדורות אבד רובו של הספר, ובידינו נותרו רק כשני חלקים. חלק אחד, העוסק בענייני מוסר ומידות הסדורים כדרך להגיע לעבודת ה' שלמה, יצא לאור ע"י ש' רוזנבלט בתרגום אנגלי.⁵ על יסוד מהדורתו של רוזנבלט (בלא לראות את גוף כתב היד) תרגם יוסף דורי את הספר לעברית, והספר יצא לאור ע"י הרב סלימאן ששון בירושלים בשנת תשכ"ה. החלק השני שבידינו עוסק בענייני הלכה, ובעיקר בהלכות תפילה; חלק זה יצא לאור ע"י נ' דנה, רמת-גן 1989.

על פי ההשערות, היה ספר המספיק לעובדי השם מעין "אנציקלופדיה שיטתית של דת ישראל", אשר נתחלקה לעשרה חלקים המשתרעים על כ-2500 עמודים ויותר.⁶

חיבור נוסף שכתב ראב"ם הוא הפירוש לתורה. בידינו מצוי הפירוש לרוב ספר בראשית (למעט חצייה של פרשת בראשית, פרשיות נח ולך לך ותחילתה של פרשת וירא) ולכל ספר שמות. ראב"ם תכנן לכתוב ביאור לכל התורה, אך אין ידוע אם יצאה תכניתו לפועל אלא שהפירוש אבד, או שמא מחשבתו לא באה לידי מעשה. בין כך ובין כך נמצאו חסרים. על כוונתו של ראב"ם לכתוב פירוש לכל התורה אנו למדים מאיגרת שכתב לאחד מאוהביו, ובה הוא כותב: "פירוש התורה ששמעת שמועתו, אמת כי התחלתי בו, ואילו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים הייתי משלימו בשנה אחת או שתיים. אבל לא אוכל לכתוב בו אלא בשעות קטנות בין ימים רחוקים, שעדיין לא השלמתי דקדוק החיבור הראשון [המספיק לעובדי השם - כ"כ] ... אבל אני עוסק, וכשאשלים דקדוק החיבור ששלם רובו אשתדל בכל כוחי להשלים פירוש התורה וגם פי' הנביאים והכתובים אחריו, אם יסייעוני מן השמים, והמלאכה מרובה והיום והפועלים כדברי ר' טרפון [עיין משנה אבות פ"ב מי"ד - כ"כ], ורבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום".⁷

4. תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהדורת פריימן-גויטיין, ירושלים, ה'תרצ"ח, סימן קכד, עמ' 210. איגרת זו נדפסה פעמים אחדות קודם לכן ואף לאחר מכן, ראה: א"י ויזנברג, "מבוא נהור שרגא" לפירוש התורה של ראב"ם במהדורתו (ראה להלן בפנים), עמ' 22 והערה 99.

5. *The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides (Part 2 Section 4)*, New York, 1927. החלק הטקסטואלי של הספר הושלם בכרך שני, שיצא לאור בבלטימור 1938.

6. על ההשערות ראה במבואו של דנה, עמ' 16-17.

7. תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, שם (לעיל הערה 4).

כמספיק לעובדי השם כן גם הפירוש לתורה נתחבר במקורו בערבית. ספר זה תורגם בידי א"י ויזנברג, ויצא לאור בלונדון בשנת תשי"ח. בהוצאה הראשונה של הספר נמצא גם המקור הערבי (עפ"י כתב יד יחיד: אוקספורד 166 Hunt) וכן מבוא והערות לפירוש מאת המתרגם. מהדורה זו יצאה לאור שנית בשנת תשמ"ד אך בהוצאה זו הושמטו המבוא, המקור הערבי וההערות.⁸

מגמתו של ראב"ם בפירושו היא: "ללמד דעת ליראי ה' הראויים ללמד להם דעת, החפצים להבין את תורתו".⁹ לצד ביאורים מקוריים מצטט ראב"ם את דברי קודמיו (בעיקר רס"ג וראב"ע) ותורת אביו - הרמב"ם, ואבי אביו - רבי מיימון הדיין.

בדברינו הבאים נעסוק בגישתו של ראב"ם לעם ישראל ולא רק ישראל כפי שהיא באה לידי ביטוי בפירושו לתורה. דומה, ששני מושגים שונים אלו הפכו זה מכבר למושג אחד בפי חלקו של הציבור, או לכל הפחות לשני מושגים מצומדים כאילו כך ניתנו מסיני. להלן נערער על צימוד זה, ונפריד בין המדובקים.

מעטות הן ההזדמנויות אשר נקרות בדרכו של פרשן מקרא בדרך הפשט לעסוק ב"עניינים סגוליים". דרשני מקרא יכבירו מילים על סגולתו של עם ישראל כשלעצמו, על סגולתה של ארץ ישראל כשלעצמה, ועל אחת כמה וכמה על החיבור המופלא שביניהם. ועוד כהנה וכהנה יוסיפו דורשי נסתרות. אולם דומה שגם רודפי הפשט מוצאים את העת והמקום להביע את דעתם אגב אורחא גם בעניינים אלו.

ראב"ם יכול בהחלט להיחשב כפרשן בדרך הפשט; זאת ניתן ללמוד הן מאופיים של פירושו¹⁰ והן מהתבטאויותיו בדבר פירושים פשטניים לעומת

8. אנו השתמשנו בהוצאה הראשונה, אך לתועלת הלומדים ציינו בצד ההפניות לפרק ופסוק בפירושו של ראב"ם גם את מספרי העמודים בהוצאה השנייה, הנפוצה יותר (בהוצאה זו מוספר ספר בראשית לעצמו וספר שמות לעצמו). נעיר עוד, שבהוצאה השנייה תוקנו בגוף הפירוש הטעויות אשר צוינו בהוצאה הראשונה ב"תיקונים והוספות" בסוף הספר. אנו ציטטנו עפ"י הנוסח המתוקן.

9. ראב"ם לשמות ט"ז, יא-יב (עמ' כז). וראה גם דבריו שם, ו', ב-ג (עמ' ט): "לא לכבודי אני אומר אבל להודיע מבקשי ה' פירוש תורת ה'".

10. דומה שדבר זה יתבאר יתר ביאור ללומדי פירושו על הסדר, ואעפ"כ נביא דוגמה אחת: המקום קרית ארבע נגזר, לדעת חז"ל (בראשית רבה פרשה נח, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 621-623), מהמספר "ארבע" וכיוון שכך ניתן מקום לדרשן לדרוש: אלו הם ארבעה היכולים להתקשר לחברון? הוה אומר, ארבעה ענקים או שמא ארבעה זוגות הקבורים שם (אלו האפשרויות שהובאו ברש"י לבראשית כ"ג, ב אבל ישנן גם אפשרויות אחרות בבראשית רבה ע"ש). אולם הפשטנים הקלאסיים רש"ם וראב"ע (לבראשית כ"ג, ב) פירשו ש"ארבע" הוא שמו של ענק תושב המקום כפי שעולה מספר יהושע (י"ד, טו) "ושם חברון לפנים קרית ארבע האדם הגדול בענקים הוא" (ועיין גם שם ט"ו, יג). כך כתב גם ראב"ם בפירושו

דרשות.¹¹ אולם עם כל זאת אין הוא נמנע מלהביא בפירושו גם רמזים וסודות.¹²

(עמ' כב): 'ו'ארבע' שם הבונה אותה ומיסדה או שנתפרסמה בשם המלך הראשון שהיה בה [שהרי] אמר ביהושע 'ושם חברון לפנים קרית ארבע האדם הגדול בענקים הוא' ". אגב אורחא נעיר כי גם רד"ק (בפירושו שם) סבר ש'ארבע' הוא שם של אדם, אולם לדעתו נקרא אדם זה ע"ש ארבעה ענקים, דהיינו הוא ושלושת בניו. וע"ע בהערה הבאה.

11. דוגמות אחדות: בעניין הבעיה הידועה על חוסר ההתאמה בין מניין הפרטים במשפחת יעקב לבין הסכום הכולל, כותב ראב"ם (בראשית מ"ו, כו - עמ' עא): "ומה שאמרו בו החכמים ז"ל והמפרשים שנמשכו אחריהם שיוכבד [נולדה] בין החומותיים ובה נשלם מספר שלשים ושלוש [של בני לאה, ועיין עוד להלן בהערה זו - כ"כ] אין עליו ראייה מן המקרא ואם הלכה נקבל. ודעת בן עזרא ז"ל ב(זה) כי יעקב ע"ה הוא השלמת המספר ובו נשלם שלשים ושלוש הוא הכי נכון שבפירושים". וע"ש בהמשך שמנסה להוכיח את דבריו ואף מביא פירוש נוסף ש'(דרך) העברים שכאשר כלה החשבון במספר עשרתי הם ממלאים אותו. ובכן נאמר כאן שבעים אע"פ שהמספר שישים ותשע" (והובאו להלן בדבריו דוגמות נוספות, ע"ש), ודחה ראב"ם פירוש זה, כיוון שהמעיין בפרשה מגלה שהבעיה מתרכזת בבני לאה המנויים כשלושים ושלושה ובפרטם אתה מוצא רק שלושים ושניים וא"כ לא שייך כאן לעגל כלפי מעלה אל המספר העשרוני. ועיין ראב"ע לבראשית מ"ו, כז שהביא פירוש זה ודחאו כנ"ל; וראה גם רא"ש לסוף מס' פסחים (פרק עשירי אות לט) שכתב ביחס לבעיה דומה בעניין ספירת העומר שכתוב בתורה "תספרו חמשים יום" (ויקרא כ"ג, טז) ולמען האמת סופרים רק ארבעים ותשעה יום ("שבע שבתות"): "כן דרך המקרא כשמגיע המניין לסכום עשירית פחות אחת, מונה אותו בחשבון עשירית ואינו משגיח על חסרון האחד. **כיצא בו 'כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים'** (בראשית מ"ו כז) וכן 'ארבעים יכנו' (דברים כ"ה ג)". ויש להעיר על דבריו כנ"ל (אמנם יש להדגיש שעל העיקרון עצמו שדרכה של התורה לעגל מספרים אין הם משיגים, אדרבא כותב ראב"ם שם עמ' עב: "וזו נתינת טעם יפה מאד אבל... השגתם היא על יישומו של העיקרון במקום זה).

בעניין הפסוק הנאמר על ראובן בברכותיו של יעקב "פחז כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך אז חללת יצועי עלה" (בראשית מ"ט, ד) התלבטו המפרשים בין היתר כלפי מי מוסבת המילה "עלה". וכותב ראב"ם שם (עמ' עח): "והכינוי ב'עלה' לפי פירוש המתרגם על ראובן כמו שביאר את זה [בכין אחילתא לשיווי ברי סליקתא" - כ"כ] ואמר (הכתוב) 'עלה' בלשון נסתר [ואונקלוס לעומת זאת תרגם בלשון נוכח - כ"כ] ולא אמר 'עלית' כמו שאמר 'חללת' כדי לכנות בו לכסות על חרפתו. זו היא כונת תרגום אונקלוס. והמפרשים הסיבו את הכינוי ב'עלה' על היצוע, ור' סעדיה ז"ל אומר שטעמו 'אתה חללת בדעתך ולא נתחללת אלא אתה אבל יצועי אני נתעלה מן החילול', ופירוש זה יסודו על הדרש כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה [עיין בבלי שבת נה ע"ב - כ"כ]. ובן עזרא ז"ל אמר שטעמו כי מזמן שחיללת עלה יצועי כלומר (עלה) מעליי נכרת יצועי רמז שנמנע יעקב ע"ה מן התשמיש עם בלהה אחר אותו המאורע ופירוש זה יסודו על פשטיה דקרא". יש להעיר ש'י' נבו ('פירוש של ר' אברהם בן הרמב"ם לתורה', סיני קיג תשנ"ד) בבואו לדון על יחסו של ראב"ם לתרגום אונקלוס נקט גם את הדוגמה הנ"ל בכלל המקרים שראב"ם אימץ בהם את ביאורו של אונקלוס (ראה שם עמ' רמז, רנג), ואינו כן.

התבטאויות נוספות של ראב"ם בעניין הפשט והדרש: "ומה שאמרו בו בדרש אינו מוכרח והמשכיל ידע (להבחין) את האמת מן הדמיון" (בראשית כ"ה, יז - עמ' כו); הדרשות "הם

אנו, כאמור, נעסוק במסגרת זו בהתבטאויות מעטות שיש לראב"ם בעניין עם ישראל וזיקתו לארצו. ראשית דבר נעסוק בנפרד בעם ישראל ובארץ ישראל.

עם ישראל

"כי עם קדוש אתה לה' אלהיך בך בחר ה' אלהיך להיות לו לעם סגלה מכל העמים אשר על פני האדמה"¹³ - אומר משה רבנו לישראל בערבות מואב. "ומי יתן כל עם ה' נביאים"¹⁴ - אומר משה בתגובה לדרישת יהושע בן נון לכלוא את אלדד ומידד המתנבאים במחנה. זכו ישראל לכינויי שבח מפי בחיר הנביאים, והם מעידים על היחס המיוחד בין הקב"ה לעם ישראל. גם מפי אלוהיהם זכו ישראל לכינויי שבח: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש"¹⁵.

מה פירוש "גוי קדוש"? מבאר ראב"ם:

הקדושה נאמרת במובן כללי ופרטי. ומובנה הכללי היא שמירת התורה [שעליה] אמר יתעלה 'דבר אל כל עדת בני ישראל ואמרת אלהם קדשים תהיו'¹⁶ ואמרו (החכמים) ז"ל 'זו קדושת מצות'¹⁷... והיא כאן במובן הכללי. וסוף (טעמו של דבר)

מאמרים אשר בהם יופי של שיר ומליצה לאומריהם והם נעימים או מחוררים לעסוקים במדרשים כאלה אבל אינם מוכרחים ולא קרובים לבעלי המופת על האמת" (בראשית כ"ה, כט - עמ' כט); "מה שאמרו בדרש (הוא) מדרש לא פשט" (בראשית ל"ז, ג - עמ' נה); "דרש יפה רחוק מן הפשט" (בראשית ל"ח, טו - עמ' נט) ועוד. בעניין זה ראה גם י' נבו, הנ"ל, עמ' רלג-רלו, רנב. וראה עוד להלן הערה 45.

12. ראה למשל פירושו לבראשית ב', טו (עמ' יז): "'לעבדה ולשמרה' - קשה לפי הפשט אשרי היודע אם גן עדן דוגמת פרדסים אלה (שלנו) היתה צריכה שישקה אותה אדם... כדי שיאמר בה 'לעבדה'. ועוד יותר נפלא מזה שאמר 'לשמרה' הלואי ידעתי (לשמרה) ממי... ואם לקחנו גן עדן לטעם זולת הפשט ובכן יהיה הטעם..."

13. דברים ז', ו; וראה גם שם י"ד, ב ושם כ"ו, יח.

14. במדבר י"א, כט.

15. שמות י"ט, ו.

16. ויקרא י"ט, ב.

17. דרשה זו הביא גם אביו הרמב"ם במורה הנבוכים ח"ג פל"ג (מהדורת אבן שמואל עמ' תצג) ופמ"ז (שם עמ' תקנה) בשם הספרא, אך לא נמצאת לשון זו בספרא שלפנינו, והקרוב אליו הוא מה דאיתא בספרא קדושים, פרשה י', פרק ט' ב (מהדורת וייס צא ע"ד): "'והתקדשתם והייתם קדושים' - זו קדושת פרישות עכ"ל. אתה אומר קדושת פרישות עכ"ל או אינה אלא קדושת כל המצות? כשהוא אומר 'קדושים תהיו' הרי קדושת כל המצות אמורה, ומה תלמוד לומר 'והתקדשתם והייתם קדושים'? זו קדושת פרישות ע"א". אמנם בספר המצוות סוף הכלל הרביעי (מהדורת ר"י קאפח עמ' יט) מביא הרמב"ם מדרש זה בשם הספרי, ואכן איתא כן בספרי במדבר פיסקא קטו (מהדורת הורביץ עמ' 127): "'והייתם קדושים לאלהיכם' - זו קדושת כל המצות... רבי אומר זו קדושת ציצית. אתה אומר זו

זה הוא: כי בכל עדה (יש) בעלי פולחן חסידים ופרושים אפילו (בין) עובדי עבודה זרה, וכך (הם) כעת הכומרים בין אנשי הודו ובין הנוצרים, ושאר אנשי העדה משאר האומות נשאר בהפקרות בניאוף וזולתו כמפורסם... לכן אמר יתעלה: הנכם אתם כולכם תהיו קדושים. כלומר, לא יהיו קצתכם חסידים ופרושים וקצתכם מנאפים פושעים כי ישראל כולם חייבים במצוות כולן, וכל מצווה ומצווה יש בה הקדושה שביארנו ב(ספר) אלכפאיה¹⁸ וביאר אותה זולתנו.¹⁹

קדושת ישראל מותנית בשמירת התורה והמצוות. כדי להיקרא "גוי קדוש" צריך העם על כל פרטיו לשמור את התורה. אמנם, נראה שאם חלקים מסוימים מן העם הם "חסידים ופרושים" וחלקים אחרים "מנאפים ופושעים" הרי החסידים ופרושים יכולים להיקרא קדושים, אך לא "גוי קדוש" אלא פרטים קדושים.

הקדושה איננה מהות מופשטת האופפת כל תינוק אשר נולד לאם יהודייה, אלא נובעת היא באופן ישיר ממעשיו כיוון ש"כל מצווה ומצווה יש בה הקדושה". אלא שכאן יש להבהיר יותר. קיום המצוות כשלעצמו אינו גורם לאדם להיות קדוש, קיום המצוות לפי כוונת התורה הוא אשר גורם לקדושה. הבחנה זו מקורה בדברי ראב"ם בספרו המספיק לעובדי השם בפרק ההליכה בחוקות התורה וכך כתב שם:

ההליכה בחוקות התורה... נחלקת לשתי דרכים: הדרך הכללית והדרך המיוחדת. הדרך הכללית היא קיום המצוות המפורשות - עשיית מצוות עשה והימנעות מלא תעשה - על ידי כל אחד מישראל כפי המוטל עליו... ובכן, אם יודע הוא את מה שהוא מחוייב לעשות ועושהו הרי זה הולך בדרך הישר אשר נתן לפנינו ה' יתעלה ללכת בה. ומי שנוהג על פי חוקות אלו בקיום המצוות נקרא צדיק ותם וישר וסר מרע ובלשון חכמים 'כשר'. אך הנאה מכל השמות הללו הוא 'צדיק' שנגזר ממילת צדק אשר פירושה ישר ושילום החובות. כי קיום המצוות החיוביות הוא חוב שאנו חבים לו יתעלה, כחובת העבד למלא מצוות רבו... אשר לדרך המיוחדת הריהי

קדושת ציציית או אינו אלא קדושת כל המצות? כשהוא אומר 'קדושים תהיו' (ויקרא י"ט, ב) הרי קדושת כל המצות אמורה הא מה ת"ל 'והייתם קדושים לאלהיכם' זו קדושת ציציית". ועיין עוד מדרש הגדול לשמות י"ט ו (מהדורת מרגליות עמ' שפ, ומשם במכילתא דרשב"י מהדורת אפשטיין-מלמד עמ' 139) ולויקרא י"א מד (מהדורת שטיינזלץ עמ' רצה) וכן שם כ', ז (עמ' תקעב). יש להעיר שלא כל המקורות מתייחסים לאותו פסוק, אך הצד השווה שבכולם הוא הביטוי "קדושים". בעניין פרפרזות והחלפת פסוקים בציטוט מדרשי ההלכה ע"י הרמב"ם, ראה: רי"ן אפשטיין, "מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם", בתוך: מחקרים בספרות התלמוד ובשפות שמיות ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 212 ואילך (מובאת שם בין היתר גם הדוגמה שעסקנו בה).

18. עיין המספיק לעובדי השם (מהדורת ששון, ירושלים תשל"ג [הוצאה שנייה]) עמ' יד-טו. ההפניות להלן לספר זה הן למהדורה הנ"ל.

19. ראב"ם לשמות י"ט, ו (עמ' לו).

התנהגות המכוונת לפי תכלית המצוות וסודותיהן ולפי כוונת התורה ואורחות הנביאים והצדיקים וכיוצא בהם. ומי שהולך בחוקות מיוחדות אלו נקרא קדוש וחסיד ועניו וכדומה, ונאה מכולם השם 'חסיד' שנגזר ממלת חסד שפירושה נדיבות, מפני שהוא מתנדב לעשות מה שלא נתחייב בו במפורש מן התורה.²⁰

בהמשך דבריו שם מדגים ראב"ם את שתי הדרכים: "הנמנע מעשיית מלאכה בשבת ויום הכיפורים ומעשיית מלאכת עבודה ביום טוב... הרי זה הולך בדרך הכללית המפורשת".²¹ לעומת זאת "מי שהבין את סוד יום השבת ותכליתו ומקיימו על ידי שהוגה ועוסק ביום השבת בבריאת העולם והתחדשותו ונותן דעתו על מעשי בראשית ומתחבר אל הקדושה הפנימית... הרי זה הולך בדרך הפנימית המיוחדת".²² הקדושה נובעת אפוא מקיום המצוות מתוך כוונה וידיעה, שהרי בלעדיהן קיום המצוות הוא מעשה מכני גרידא.²³

יתרה מזו, לא רק הכינוי "גוי קדוש" מותנה בקיום המצוות אלא גם כינויים אחרים. קריאת עם ישראל עמו של ה' אף היא מותנית בכך, כפי שכותב ראב"ם על דברי ה' למשה בעקבות חטא העגל, "שַׁחַת עַמְךָ":

מאמרו 'שחת עמך' ולא אמר 'עמי' מפני שהיחס שלהם אליו יתעלה כדי שיהיו נקראים 'עמו' הוא בסיבת עבודתם לו [יתעלה] בלתי זולתו. כי כל אומה שעובדת ליראתה תתייחס אליה, כמו שנאמר במואב: 'עם כמוש'.²⁴ וכאשר עבדו לזולתו הסיר מהם (ה') יתעלה את אותו השם כמו שנתבאר בלשון הושע 'לא עמי אתם'.²⁵

היות עם ישראל "עם סגולה" אף הוא מותנה בכך כפי שעולה מציווי ה' למשה "כתב לך את הדברים האלה כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל".²⁶ ומפרש ראב"ם:

20. המספיק לעובדי השם, עמ' יג.
21. שם עמ' יד. כוונתו בביטוי "כללית" לומר שמשותפת דרך זו לכל ישראל על כל דרגותיהם, וכוונתו בביטוי "מפורשת" לומר שמובנת היא לכל אדם. ע"ש בדבריו.
22. שם, שם. כוונתו בביטוי "פנימית" לומר שאין חובה זו נזכרת במפורש בתורה, וכוונתו בביטוי "מיוחדת" לומר שלא כל אחד מישראל מגיע לדרגה זו. ע"ש בדבריו.
23. 'כוונת הלב' בעבודת ה' היא יסוד מוסד במשנתו של ראב"ם. לביאור מפורט יותר של משמעויותיה של תפיסה זו, ראה מאמרי: 'ערכה של עבודת ה' שלא לשמה', מעליות יח (התשנ"ז), עמ' 129-136, ויש עוד להאריך ולהרחיב בעניין, ונעשה זאת א"ה במקום אחר.
24. במדבר כ"א, א; ירמיה מ"ח, מו.
25. ראב"ם לשמות שם (עמ' צ). הפסוק שבסוף דבריו הוא בהושע ב', א, (וראה גם הושע א', ט).
26. שמות ל"ד, כז.

כלומר, אמנם כרתי אתך ברית וכרתי ברית את ישראל על ידך שתהיה לי לשליח ויהיו הם לי עם סגולה רק כשישמרו את התורה.²⁷

פרשנות זו מעוגנת היטב בדברי התורה: "ועתה אם שמוע תשמעו בקלי ושמרתם את בריתי והייתם לי סגלה מכל העמים כי לי כל הארץ. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש".²⁸ ישראל יהיו עם סגולה, "ממלכת כהנים וגוי קדוש" רק אם ישמעו בקול ה'. לפחות לגבי הכינוי "גוי קדוש" יוצא, שאין הוא מבטא שכר על שמירת המצוות אלא תוצאה ישירה הנובעת מקיום המצוות כהלכתן וככוונתן, שהרי "כל מצווה ומצווה יש בה הקדושה", ובשעה שאדם מקיים מצווה הרי הוא מחיל על עצמו את הקדושה שבה.²⁹

ארץ ישראל

כיוון שראינו שראב"ם אינו סובר שישראל הם עם סגולה בלי תנאים בין שהנם שומרים את המצוות ובין שאינם עושים כן, יכול אדם לחשוב שראב"ם מתרחק ממיסטיקה. אולם, דומה שכאן צפויה הפתעה. ראב"ם סובר שיש סגולה וקדושה במקומות, ונצטט מספר מקומות שהתייחס לכך בדבריו: בהקיץ יעקב בבית אל,

27. ראב"ם שם (עמ' קב).

28. שמות י"ט, ה-ו.

29. גם הביטוי "ממלכת כהנים" אינו מבטא שכר אלא ייעוד: "ופירוש 'ממלכת כהנים' שהכהן של כל עדה הוא המנהיג שהוא הנכבד שלה והדוגמה שלה שאנשי העדה ילכו בעקבותיו וימצאו את הדרך הישר על ידו. ואמר: 'תהיו אתם בשמירת תורת מנהיגי העולם, היחס שלכם אליהם כחיס הכהן אל עדתו, ילכו העולם בעקבותיכם ויהיו מחקים את מעשיכם ויתהלכו בדרכיכם'. זה טעם שקבלתי בפירוש (מקרא) זה מן אבא מרי ז"ל, וזה יהיה אם ישמרו לשמוע...". (ראב"ם לשמות י"ט, ו - עמ' לו-לז). שמירת התורה והמצוות, לדעת ראב"ם, לא רק שהיא מקדשת את היחיד ואת העם אלא מעלה את כל באי עולם לדרגת הולכים בדרכי ה'. אמנם, ההליכה בדרכי ה' אצל האומות אינה כרוכה בקיום תר"ג מצוות אלא רק באמונת הייחוד ובקיום שבע מצוות בני נח, כפי שכותב ראב"ם בהמשך דבריו שם (עמ' לז): "שתהיו לי מלכים על העולם ומנהיגים להם ומי שיחקה את שלמותכם תהיו לו כהנים ואם לא יחקה ברצון נפשו תמריצוהו בשליחות משה בחרב לאמונת האמת באדנותי ועבודתי, רצוני בזה אמונת הייחוד ושבע מצות שהם חייבים בהן כמו שביארה הקבלה". והשווה דבריו לדברי הרמב"ם בהלכות מלכים ומלחמות פ"ח ה"י (הציטוט עפ"י מהדורת ר"י קאפח, ירושלים התשנ"ו): "ציווה משה רבנו מפי הגבורה לכופ כל באי העולם לקבל כל מצוות שנצטווה נח. וכל מי שלא יקבל יהרג". והנה, נתלבטו האחרונים מה מקורו של הרמב"ם בהלכה זו, והגר"ש ישראלי בקובץ "התורה והמדינה" ח"ז עמ' קב (=עמוד הימיני עמ' קכה) אף כתב: "ונראה שמש"כ הרמב"ם שנצטוינו לכופ כל באי עולם לקבל המצוות ב"נ (פ"ח ה"י הנ"ל) אין הכונה שהחיוב עלינו להפיץ ההכרה בז' מצוות והפיכתם לגרי תושב של כל באי העולם כולו, כי היכן מצינו זאת בתורה ובחז"ל". ולפי דברי ראב"ם עניין זה עולה מפשוטו של מקרא.

מחלומו על "סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה"³⁰, אמר: "אכן יש ה' במקום הזה ואנכי לא ידעתי".³¹ כותב ראב"ם:

(יש) בזה סוד דק, וזה כי ידוע הוא וברור כי הוא יתעלה אינו גוף ואין לו יחס אל מקום, אמנם אע"פ כן הוא יתעלה מיוחד קצת המקומות בכבוד, לא יבין האדם סוד זה אלא מי שהוא יתעלה מגלה לו, כמו שאמר למשה ע"ה במקום הנבואה 'של נעלך [מעל רגלך] כי המקום אשר אתה וגו'³², כלומר שהוא מקום מיוחד בכבוד.³³

30. בראשית כ"ח, יב.

31. שם, טז.

32. "...עומד עליו אדמת קדש הוא" - שמות ג', ה. עפ"י ציטוטו של ראב"ם נאמר "נעלך" בלשון יחיד אבל בנוסח התורה שלפנינו (ובכתבי היד החשובים) כתוב "נעליך מעל רגליך" בלשון רבים, וכן הוא בפשיטתא ובניאופיטי (ע' גם מנחת שי). אלא שבתרגום השבעים ובולגאטה כתוב גם כן בלשון יחיד, כן הוא בכתבי יד רבים של המקרא ובכ"י אחדים של הנוסח השומרוני (ראה BHS כאן) וייתכן שנוסח כזה עמד בפני ראב"ם. וראה גם: כ"ד גינצבורג, חמשה חומשי תורה מדויקים היטב על פי המסורה ועל פי דפוסים ראשונים עם חילופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים, לונדון תרס"ט, אשר ציין שהנוסח "נעלך" בא בכתיב-יד אחדים ובשני דפוסים (Brescia 1494, Soncino 1488) ומשתקף גם בתרגום אונקלוס.

באשר לתרגום אונקלוס, אליבא דאמת, אינו מוכח כלל. אונקלוס אמנם תרגם: "שרי סינך" (ולא "סינך" כמו בפשיטתא ובניאופיטי) אך אין זה מעיד על הגרסה שהייתה לפניו כיוון שמתרגם זה אינו מבחין בצורה הנ"ל בין יחיד לרבים. דוגמות אחדות: "ידבר נא עבדך דבר באזני אדני" (בראשית מ"ד, יח) מתורגם: "ימליל כען עבדך פתגמא קדם רבוני", וכן "וירדו כל עבדיך אלה אלי" (שמות י"א, ח) מתורגם: "וייחתון כל עבדך אלין לוותי". "שים נא ידך תחת ירכי" (בראשית כ"ד, ב) מתורגם: "שוי כען ידך תחות ירכי", וכן "ובכל מעשה ידיך" (דברים ט"ז, טו) מתורגם: "ובכל עובדי ידך". "כי תפגע שור אִבְךָ" (שמות כ"ג, ד) מתורגם: "ארי תפגע תורא דשנאך", וכן "ואיבתי את איביך" (שם, שם כג) מתורגם: "ואסני ית סנאך".

[תודתי לד"ר יואל אליצור שהעמידני על כך].

באשר ל"של נעליך" יש עוד להוסיף שביהושע ה', טו מופיעה בנוסח המקרא שבפנינו הצורה הנ"ל בלשון יחיד ("של נעלך מעל רגלך" - אבל יש גם נוסחים אחרים ראה: BHS ביהושע שם). מובן מאלי שדורשי רשומות ראו בחילוף זה בין משה ליהושע עניין לענות בו; למשל: במדרש חסרות ויתרות (צוטט בתורה שלמה על אתר אות צג) ראו בכך רמז למשה שלא ייכנס לארץ וגם בניו לא יירשו מקומו, לעומת יהושע שאמנם נכנס לארץ אך בניו לא ירשו מקומו. ובזוהר חדש (מובא שם אות צד) ראו בכך רמז לפרישתו המוחלטת של משה מאשתו לעומת פרישה "לעתים מזומנים" של יהושע. וראה גם בהערה צג של רמ"מ כשר שהביא בשם רבינו אפרים שישה טעמים נוספים לחילוף הנ"ל. לעומת כל הנ"ל כתב ר"י אבן כספי בפירושו ליהושע: "נעלך" או 'נעליך' - הכל אחד, ומי שיבקש בזה דיוק הוא מכיון כונות לא כון בס' אומרם". בין כך ובין כך, יש בדברי המדרש והזוהר וגם בדברי אבן כספי עדות שווה בעניין הנוסח שהיה בפניהם.

33. ראב"ם לבראשית כ"ח, טז (עמ' לו).

את הביטוי "אדמת קודש"³⁴ מבאר ראב"ם:

מפני גילוי השכינה שם ולחישת סודה או מפני שהוא מוכן לאותו הכבוד בידיעתו מתחילה כמו שאמר יעקב על בית אל 'מה נורא'.³⁵

מקומות קדושים מחייבים התנהגות מיוחדת: משה נקרא לחלוץ נעליו מחמת קדושת המקום, יעקב חשש מעונש מפני שלא כיבד את המקום, כדברי ראב"ם על הפסוק "ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה":³⁶

יראתו ע"ה יראת חטא איך לא כיבד את המקום שהוא באשר ישן בו, וגם היה בדעתו עליו שהוא מקום כשאר המקומות. וזה מורה כי אפילו הנביא חוב עליו שתהיה בנפשו הכנה וכובר ראש למקומות המיוחדים בכבוד (השכינה). ומפני זה היה (יעקב) מתיירא מן העונש.³⁷

בסיפור בואה של רבקה עם עבד אברהם נאמר "ויצחק בא מבוא באר לחי ראי והוא יושב בארץ הנגב".³⁸ כותב ראב"ם:

הגדרה למקום הבאר כדי שילכו שם נביאי ישראל הדבקים בעבודת ה' בחפצם להתברך במקום עבודת יצחק אבינו או בשביל הברכה אשר הייתה [בן] אשר בשבילה הלך שם יצחק ע"ה.³⁹

גם ארץ ישראל היא ארץ שקיימת בה סגולה מיוחדת המתאימה לישראל:

ארץ ישראל מוכנת בראשית הבריאה לישראל.⁴⁰

הארץ אשר עיני ה' בה מראשית השנה ועד אחרית שנה היא ארץ מיוחדת במינה. יש בה בארץ זו סגולה בלי תנאים. מהי סגולה זו ובמה היא מתבטאת, אין ראב"ם מבאר אך ברור לו לחלוטין שסגולה זו שיש בה בארץ מתאימה היא לעם ישראל. יתרה מזו, מקום סגולי זה - ארץ ישראל - נברא במיוחד עבור עם ישראל.

34. שמות שם.

35. ראב"ם לשמות ג', ה (עמ' ד). הפסוק שבסוף דבריו הוא בבראשית כ"ח, יז.

36. בראשית כ"ח, יז.

37. ראב"ם לבראשית כ"ח, יז (עמ' לז).

38. בראשית כ"ד, סב.

39. ראב"ם לבראשית כ"ד, סב (עמ' כה).

40. ראב"ם לשמות כ"ג, כ (עמ' ס). בהמשך דבריו שם כותב ראב"ם: "כמו שיבאר בשירת האזינו 'בהנחל עליון גוים (וגו') יצב גבלת עמים למספר בני ישראל' ושם נשלים פירוש בעזרת שמים". כאן מקום להזכיר את שכתבנו בתחילת דברינו, שבידינו מצוי פירוש ראב"ם רק לרוב ספר בראשית ולכל ספר שמות. על כוונתו של ראב"ם לכתוב פירוש לכל התורה אנו למדים מאיגרת שציטטנוה בתחילת הדברים, וגם מדבריו פה, אך כאמור אין ידוע אם יצאה תכניתו לפועל.

גם מקום המקדש הוא מקום קדוש אשר "מראשית בריאת העולם קדם ברצונו הנצחי שיהיה אותה החלקה בארץ מזומנת להשראת השכינה במקדש שנבנה בה".⁴¹ אולם, אינה דומה קדושת המקדש לקדושת הארץ. חז"ל לימדונו ש"עשר קדושות הן"⁴² ואמנם "ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות" אך ירושלים ובית המקדש קדושים יותר.⁴³

בדרך הדרש ביטאו חז"ל את קדושת המקדש ע"י יחסו של הקב"ה אליו לעומת יחסו לשאר העולם:

חביב בית המקדש לפני מי שאמר והיה העולם שכשברא הקב"ה את העולם לא בראו אלא במאמר, שנאמר 'בדבר ה' שמים נעשו' (תהילים ל"ג, ו). כשבא לבית המקדש כביכול פעולה לפניו שנאמר 'פעלת ה'... חביב בית המקדש לפני הקב"ה שכשברא הקב"ה את עולמו לא בראו אלא בידו אחת שנ' 'אף ידי יסדה ארץ' (ישעיה מ"ח, יג) וכשבא לבנות בית המקדש כביכול בשתי ידיו שנ' 'מקדש ה' כוננו ידיך'.⁴⁴

ראב"ם מתפעם מדרש זה: "ומה מתוק ונפלא מאמר החכמים ז"ל בדרש שהמציאות כולה נאמר בבריאתה מאמר (ככתוב) 'בדבר ה' שמים נעשו' וגו' והמקדש נאמר בו 'כוננו ידיך' כדי להגדיל את עניינו".⁴⁵

41. ראב"ם לשמות ט"ו, יז (עמ' כד). ראה בבלי פסחים נד ע"א: "תניא שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם ואלו הן תורה ותשובה וגן עדן וגיהנם וכסא הכבוד ובית המקדש...". בהמשך דבריו שם כתב ראב"ם: "ונשלם זה בפירוש 'בהנחל עליון' וגו'", ועיין בהערה הקודמת. אגב, יש להעיר שאמנם כתוב "ונשלם" שהוא לשון עבר, ויכול חושב לחשוב שיש בזה רמז לכך שראב"ם השלים את פירושו לתורה, אך אליבא דאמת אין זה כך. במקור הערבי כתוב "ואסתופי" ואפשר לתרגם זאת בגוף שלישי עבר (פעיל או סביל) כפי שבחר ויזנברג לתרגם, אך אפשר גם לתרגם בגוף ראשון עתיד: "ואשלים" (כך אמרו לי בהזדמנויות שונות ר"י שילת ופרופ' י' ברודי).

42. משנה כלים פ"א מ"ו.

43. ע"ש להלן; וע' רמב"ם הלכות בית הבחירה פ"ו הט"ז.

44. מכילתא דר"י, מסכתא דשירה פ"י, מהדורת הורביץ-רבין עמ' 150.

45. ראב"ם לשמות ט"ו, יז (עמ' כד). בתחילת דברינו כתבנו שראב"ם הוא פשוט, אך כאן מקום להעיר שאין זה אומר שיש לו התנגדות לאגדות ודרשות, ונהפוך הוא! ראב"ם סבור שהדרש הוא "כדי לחבב ולזרז ולהלהיב" (ראב"ם לשמות כ"ד, יב - עמ' סז), אלא שיש להבחין בינו לבין פשוטו של מקרא. דוגמות נוספות לגישתו זו: "ומה מתוק מאמר קצת הדרשות... ואע"פ שאין זו כוונת המקרא" (ראב"ם לבראשית כ"ה, כח - עמ' כח); "מאמר נעים ונפלא (ו)יפה אע"פ שאינו כוונת המקרא ולא מגמתו" (ראב"ם לבראשית כ"ה, כב - עמ' לז) ועוד. מובן הדבר שכל ניסיון לברר את יחסו של ראב"ם לאגדות ודרשות חז"ל זוקק התייחסות למאמרו "על אודות דרשות חז"ל" (תורגם ונדפס פעמים אחדות, ודומה שהמציא ביותר הוא בתוך "מלחמות השם" מהדורת הר"ר מרגליות, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' עט-צח), אך אכמ"ל.

עם וארץ

קדושתו של המקדש וסגולתו הן אשר גורמות לתשוקתם של ישראל לארץ:

תשוקתם אל ארץ ישראל וחפצם בה לא מפני טובה בענייני העולם הזה שהם (רק) אמצעיים,⁴⁶ אלא מפני טובה הדתי אשר קוטבו בית המקדש ועבודת ה' בו.⁴⁷

לא טובה הגשמי של הארץ גורם לתשוקתם של ישראל לארץ, אך גם לא טובה הרוחני המופשט (=קדושה). הגורם העיקרי הוא "טובה הדת" דהיינו מקום מיוחד לעבודת ה'. דומה שאפשר לומר שמקום המקדש אמנם קדוש ויש בו סגולה מראשית הבריאה, אך ישראל אינם נקשרים למקום בקשרים מיסטיים ערטילאיים, אלא רק מפני האפשרות לעבוד בו את ה' ביתר שאת.

אם צודקים אנו בדברינו מסתמן הבדל מסוים בין הארץ לבין העם היושב עליה.

46. דעתו של ראב"ם שטובות בענייני העוה"ז הן רק אמצעים לעבודת ה' באה לידי ביטוי גם בפירושו לבראשית כ"ז, כח (עמ' לג): "הטובות הגשמיות המפורשות בברכה (בברכת יצחק ליעקב - כ"כ) (הן רק) סמיכה לטובות הרוחניות האמתיות הן (הן) הברכות אשר בירך אותו בהן, אשר על ידיהן תהיה לו השליטה האמתית". דבר זה למד ראב"ם ממאמר יצחק לעשו על ברכת יעקב: "ודגן ותירש סמכתי" (בראשית כ"ז, לז) ע"ש בדבריו. וכן כתב ראב"ם גם בפירושו לבראשית כ"ז, לז (עמ' לה): "הטובות הגשמיות שהן עזר וסעד לעניינים הרוחניים". מובן שלעניין זה קשורים ייעודיה הגשמיים של התורה. בעניין זה ראה ראב"ם הלכות תשובה פ"ט ה"א; הקדמה לפרק חלק, מהדורת ר"י שילת, עמ' קלז; הלכות תלמוד תורה פ"ג סוף ה"ד; פירוש הרמב"ם לאבות, מהדורת ר"י שילת, עמ' עח. וע"ע בביאורו של מו"ר ר"י שילת בחיבורו הקדמות הרמב"ם למשנה, עמ' קסד-קסז. והשווה לזה את האמור בהמספיק לעובדי השם, עמ' קכו-קכח; ונראה כי דעת הבן אינה זהה לדעת אביו ואכמ"ל.

47. ראב"ם לשמות ט"ו, יז (עמ' כד).

עם לעומת ארץ

בהגדרתה של ארץ ישראל (ומקומות קדושים בכלל) פוגשים אנו את ראב"ם כ"מיסטיקן". ישאל השואל: היכן דברי המיסטיקה והסגוליות בדברנו על עם ה' מדוע בהגדרתו של עם ישראל נמנע ראב"ם מטענה של סגולה בלי תנאים?

נראה שראב"ם מבחין בין אדם לאדמה. "בני האדם נבראו בצלם שכלי שיודרכו בו אל בוראם ויעבדו לו, (ככתוב): 'כל הנקרא בשמי' וגו'".⁴⁸ האדם ניחן בשכל כדי שיעבוד את אלוהיו. לאדם יש גם בחירה חופשית: אם ירצה ימלא את ייעודו, ואם ימאן יחדל. אם כן, מעצם הגדרתו כאדם בעל ייעוד, מטרה וחובות בחייו, לא ניתן להחיל על האדם קדושה אלא אם כן פעל למענה. "יצחק ע"ה השיג [אז] מדרכי ה' (השגה) שעל ידה רכש לו סגוליות שבשבילה נקרא 'עבד ה'".⁴⁹ רק ע"י השגת ה' רוכש האדם סגוליות וקדושה.

אולם לגבי מקומות, עם כל הערפול שבמושג "קדושת מקום",⁵⁰ אין הדבר נמנע מהבחינה הנ"ל.

עם בארץ

לסיום, נצטט שני קטעים נאים מפירוש ראב"ם העוסקים במשמעות המיוחדת ואף האוניברסאלית של היות עם ישראל בארצו:

על הפסוק "ושכנתי בתוך בני ישראל והייתי להם לאלהים",⁵¹ כותב ראב"ם (עמ' פו):

רמז לתמידות השכינה, שהיא כבוד ה', באוהל מועד או במקדש שהוא 'בתוך בני ישראל'. אוהל מועד באמצע מחנה ישראל, ומחנות ישראל סובבים אותו, ומקדש ירושלים בתוך ארץ ישראל, ושבטי ישראל חונים בנחלת ה' סביביו.

48. "...ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו" (ישעיה מ"ג, ז). ראב"ם לשמות ל"ד, טו (עמ' ק).

49. ראב"ם לבראשית כ"ד, יד (עמ' כד).

50. "יש בזה סוד דק... לא יבין האדם סוד זה אלא מי שהוא יתברך מגלה לו" (הובא לעיל, עמ' 81). אגב אורחא נצטט מספר התייחסויות לנושא מפירוש ראב"ע אשר מסתבר שהשפיע על פרשנותו של ראב"ם: "יש מקום יקבל כח ותראה בו גבורת ה', ואם הכל מלא כבוד" (ראב"ע לבראשית ד', יד); "ימצאו מקומות יראו שם ניסים, ולא אוכל לפרש למה זה, כי סוד מופלא הוא" (ראב"ע לבראשית כ"ח, טז); "ה' הנכבד, ידענו כי כבודו מלא כל העולם, רק יש מקומות שיראה כח ה' בו יותר ממקומות אחרים" (ראב"ע לשמות כ"ו, א); "בית המקדש בארץ מכוון כנגד בית המקדש בשמים... והוא סוד מנוסה" (ראב"ע לתהילים ס"ח, לו). ואכמ"ל.

51. שמות כ"ט, מה.

על הפסוק "ה' ימלך לעלם ועד"⁵² כותב ראב"ם (עמ' כד-כה):

בשכון ישראל ומנוחתם בארץ ישראל, ובניין המקדש, תופיע מלכותו יתעלה במציאות ובעולמו בין האומות, (ככתוב): 'ועלו מושיעים וגו' והיתה לה' המלוכה'.⁵³

.52. שמות ט"ו, יח.

.53. עובדיה א', כא.